

Boekbespreking

Melischek, G., Rosengren, K.E., Stappers, J. (ed.), *Cultural Indicators, an international symposium, Wenen, 1984. I.S.B.N. 3 7001 0589 4.*

Oesterreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.

Hedendaags cultuuronderzoek: een veelbelovend en interessant onderzoeksgebied

De bundel over culturele indicatoren geeft de lezer een goed beeld van de resultaten van recent Europees en Amerikaans cultuuronderzoek. Hij bevat bijdragen van vele onderzoekers en wetenschappers aan het "symposium on cultural indicators", dat in 1982 werd gehouden in Wenen. De nu volgende bespreking zal voornamelijk bestaan uit een samenvattend overzicht van de inhoud met slechts af en toe enig commentaar. Een dergelijke besprekingsvorm biedt de lezer in het algemeen de meeste nuttige informatie. Daar komt in dit geval nog bij, dat een eerste kennismaking met de inhoud mijns inziens zeker zal aanzetten tot verdere lezing. En dat is de bedoeling van deze iets uitvoeriger dan normaal uitgevallen boekbespreking: informatie verschaffen over de inhoud van een reader, die voor communicatiewetenschappers, cultuur- en andere sociologen alleszins de moeite van het lezen waard is.

Wat zijn culturele indicatoren?

Deze vraag komt uitvoerig aan de orde in het eerste deel van de bundel en met name in de openingsbijdrage van K.E. Rosengren. Hij onderscheidt drie soorten indicatoren. ECONOMISCHE INDICATOREN hebben betrekking op samenlevingskenmerken, die te maken hebben met de productie van goederen en diensten. In het geval van SOCIALE INDICATOREN gaat het om samenlevingskenmerken, die verband houden met de verdeling en de consumptie van goederen en diensten (de kwaliteit van het bestaan). CULTURELE INDICATOREN tenslotte hebben te maken met de cultuur van een sa-

menleving, met opvattingen en waarden, die naar voren komen uit bijvoorbeeld de inhoud der massamedia, maar ook zoals ze zich manifesteren in het gedragen en denken van personen en groepen. Dit onderscheid loopt niet parallel met de onderverdeling in maatschappelijke sectoren. Zo zijn er economische indicatoren op het gebied van de wetenschap (waar en met welke kosten wordt wetenschappelijke kennis geproduceerd?), sociale indicatoren op het gebied van de cultuur (door wie worden de theaters en musea bezocht?) en culturele indicatoren op het gebied van de economie (welke waarden beheersen het economisch leven?).

Toch is er minder duidelijkheid over wat culturele indicatoren zijn dan op het eerste gezicht lijkt. Zo zegt P.H. Tannenbaum in zijn bijdrage (onder het motto "If cultural indicators are the answer, what is the question?"), dat het sociale indicatoren onderzoek op hem de indruk maakt van een zeer actief onderzoeksgebied, waar echter een weinig samenhangende serie onderzoeken onder een noemer wordt gebracht. Je vraagt je dan af, zegt hij, wat het etiket culturele indicatoren dan nog betekent. Dit wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door de bijdragen van R.A. Peterson c.s. en E. Hankiss c.s. Beiden geven een opsomming van drie soorten culturele indicatoren, waarbij er een is, die volgens Rosengren en de meeste andere auteurs nu net geen culturele, maar sociale indicatoren zijn. Peterson c.s. spreken van "process indicators of culture" en bedoelen daarmee allerlei gegevens over het aanbod en consumptie van culturele producten en diensten. Han-

kiss c.s. hebben het over "measures of the supply and demand of organised culture" en bedoelen daarmee dezelfde statistische gegevens over het aanbod en de distributie van cultuurgoederen. Bovendien is opvallend, dat Peterson c.s. zeer systematisch spreken over "culturele indicators" in plaats van "cultural indicators". Ook uit de bijdrage van J. Stappers (Cultural indicators: a possible source of confusion) komt naar voren, dat de betekenis van het begrip culturele indicatoren niet altijd even helder is en voor de niet-ingewijde lezer verwarrend kan werken. Het zou daarom een duidelijke verbetering zijn geweest, als de redacteurs van de bundel het conceptuele kader rondom de begrippen culturele indicatoren en cultuur apart hadden besproken in een inleiding en als de incidentele en vaak verwarrende terminologische excursies van de andere auteurs hierover zouden zijn weggelaten.

In het eerste deel van de bundel wordt eveneens de vraag aan de orde gesteld waar het cultuuronderzoek zich mee bezig houdt. Binnen de onderzoekstraditie van de sociale indicatoren wordt onderscheid gemaakt tussen de objectieve en subjectieve sociale indicatoren. Daarmee wordt bedoeld, dat naast bijvoorbeeld gegevens over de feitelijke voorzieningen in de gezondheidszorg over de meningen, de tevredenheid of ontevredenheid van mensen over deze voorzieningen van belang zijn. Uit onderzoek blijkt, dat daar vaak een grote discrepantie tussen bestaat. Welvaart, de objectieve kwaliteit van het bestaan wordt lang niet altijd ervaren als welzijn, als subjectieve kwaliteit van het bestaan. Deze opvallende discrepantie kan volgens Rosengren verklaard worden door in het onderzoek naar de kwaliteit van het bestaan culturele indicatoren te betrekken. De perceptie en evaluatie door mensen van objectieve sociale condities wordt bepaald door de cultuur van een samenleving, door de opvattingen en waarden, die mensen er op nahouden. Daarom vormt de studie van culturele indicatoren een

noodzakelijke aanvulling van het onderzoek naar de kwaliteit van het bestaan.

Binnen de cultuur van een samenleving kunnen twee aspecten worden onderscheiden: cultuur als bovenindividueel systeem van opvattingen en waarden en cultuur als de wijze, waarop deze opvattingen en waarden zich manifesteren in het concrete denken en doen van mensen in een samenleving. Hieraan aansluitend worden in het cultuuronderzoek twee invalshoeken onderscheiden, namelijk de sociaal-georiënteerde benadering (message system analysis) en de individueel-georiënteerde benadering. Over de eerstgenoemde invalshoek handelt deel 2 van deze bundel onder de titel "Analysis of culture: messages", terwijl in deel 4 (Analysis of culture: populations) individueel-georiënteerde studies aan bod komen. Dit onderscheid heeft ook een methodische component. Binnen de sociaal-georiënteerde benadering wordt voornamelijk gebruik gemaakt van inhoudsanalyse, terwijl het individueel-georiënteerde cultuuronderzoek merendeels is gebaseerd op gegevens uit grootschalig surveyonderzoek. In deel 3 (Cultivation analysis: effects and consequences) komt de derde invalshoek binnen het cultuuronderzoek aan de orde. De daar besproken studies houden zich bezig met de invloed van de culturele omgeving op de waarden en opvattingen van mensen in die omgeving. Via deze zogenoemde cultivatie-analyse wordt dus gepoogd een brug te slaan tussen de sociaal- en individueel-georiënteerde benadering. Deze drie richtingen binnen het cultuuronderzoek komen zoals gezegd aan de orde in de diverse delen van de bundel en worden in het volgende kort besproken.

De sociaal-georiënteerde benadering

Via de bijdrage van N. Reynders en H. Bouwman worden we erop attent gemaakt, dat er binnen de sociaal-georiënteerde benadering twee ver-

schillende tradities bestaan, namelijk de "mass communication approach" (G. Gerbner e.a.) en de "broad sociological approach" (K.E. Rosengren, J.Z. Namenwirth, R.P. Weber). Gerbner e.a. beschouwen de moderne massamedia als de belangrijkste instituties voor cultuuroverdracht, te vergelijken met de centrale rol, die in een vroegere periode de kerk en het gezin in dit opzicht speelden. De massamedia en met name de televisie zijn volgens deze traditie dan ook de meest kenmerkende instituties van een nieuw cultureel tijdperk. Vandaar dat deze richting zich vooral bezig houdt met de analyse van de inhoud van tv-programma's als voorbereiding voor het onderzoek naar de invloed daarvan op het wereldbeeld van de kijker (cultivatie-analyse). Het onderzoek van Rosengren e.a. (de "broad sociological approach") houdt zich bezig met de bestudering van trends en veranderingen in het algemene culturele klimaat van een samenleving. Men probeert vervolgens deze trends in verband te brengen met sociale en economische veranderingen. Deze laatste richting houdt zich vooral bezig met de inhoudsanalyse van geschreven documenten (kranten, troonredes e.d.), terwijl de "mass communication approach" zich voornamelijk concentreert op het medium televisie.

De meeste studies in dit deel van de bundel stammen uit de bovengenoemde brede sociologische invalshoek. Daartoe behoren vijf bijdragen van onderzoekers uit de Zweedse school rondom Rosengren, die zich in een gezamenlijk onderzoeksproject hebben bezig gehouden met veranderingen in het culturele klimaat van het naoorlogse Zweden. Met cultureel klimaat wordt dan bedoeld de collectieve opvattingen over allerlei zaken zoals die naar voren komen in de kranten van die tijd. Zo proberen E. Block en K. Goldmann op het spoor te komen van de veranderingen in de publieke opinie over respectievelijk de binnenlandse en buitenlandse politiek van Zweden. Block constateert een duidelijke

verschuiving van rechts naar links in het binnenlandse politieke klimaat en een toenemende aandacht voor de milieuproblematiek. Goldmann laat zien, dat de Zweedse publieke opinie over de buitenlandse politiek op het einde van de zestiger jaren drastische veranderingen ondergaat. Met name constateert hij een toename van internationalisme en radicalisme, dat wil zeggen toenemende aandacht voor de noord-zuid problematiek en een groeiende solidariteit met ver verwijderde landen. Deze veranderingen lopen parallel met de in de zestiger jaren plaatsvindende ontspanning tussen Oost en West.

P. Block maakt melding van een seculariseringstrend in het culturele klimaat van Zweden, ook weer in de zestiger jaren. Deze conclusie is gebaseerd op de constatering, dat in de Zweedse kranten steeds minder religieus geladen woorden en symbolen voorkomen. Door vergelijking met de gegevens van zijn collega-onderzoekers komt hij bovendien tot de conclusie, dat deze secularisering samenhangt met een bredere radicalisering van het culturele klimaat en met een stijging van de welvaart en het opleidingsniveau. Vanuit de gedachte, dat advertenties een spiegel zijn van de cultuur van een samenleving probeert K. Nowak via de analyse van advertenties veranderingen in het culturele klimaat op te sporen. Zo constateert hij een egalitaire trend door te laten zien, dat in advertenties steeds minder vaak de sociaal-economische positie van de erin voorkomende personen kan worden vastgesteld, dat de aangeprezen producten steeds minder worden geassocieerd met prestige en dat in advertentieteksten het gebruik van de jij-vorm toeneemt en dat van de u-vorm afneemt. Ook een verandering van geslachtsrollen is duidelijk aanwijsbaar, in zoverre bijvoorbeeld in advertenties vaker buitenshuis werkende vrouwen voorkomen en mannen vaker worden geassocieerd met huishoudelijk werk. Kortom, het culturele klimaat in Zweden is volgens Nowak meer egalitair

en vrouwvriendelijk geworden. K.E. Rosengren tenslotte rapporteert over een onderzoek van de literaire kritieken in de Zweedse kranten. Hij probeert het referentiekader van de literatuurkritiek op te sporen door na te gaan, naar welke schrijvers uit welke literaire periode het meest wordt verwezen.

Naast deze Zweedse studies behoort ook de bijdrage van R.P. Weber tot de brede sociologische benadering. Zijn onderzoek betreft de causale relatie tussen economische conjunctuurschommelingen en de culturele aandacht voor rijkdom en welvaart. Via LISREL brengt hij gegevens over de economische conjunctuur in verband met de aandacht, die in de duitse Kaisertoespraken tussen 1871 en 1912 wordt besteed aan welvaart en rijkdom. Neergaande schommelingen (deceleratie) blijken te leiden tot een sterkere nadruk op rijkdom, terwijl acceleratie een geringere aandacht daarvoor tot gevolg heeft.

De "mass communication approach" binnen de sociaal-georiënteerde benadering is ook vertegenwoordigd, maar minder uitgebreid. Een onderzoekster van de Annenberg School of Communications (N. Signorielli) rapporteert over een onderzoek naar de demografie van de televisiewereld. Zij komt tot de conclusie, dat deze nogal afwijkt van de feitelijke demografische structuur van de Amerikaanse samenleving. De tv-wereld wordt gedomineerd door een relatief groot aantal blanke mannen van middelbare leeftijd, met interessante beroepen en zonder binding aan een gezin of echtgenote. Kortom, de tv-wereld wordt gekenmerkt door patronen van over- en ondervetegenwoordiging, die voornamelijk te maken hebben met geslacht en ras.

In twee bijdragen uit respectievelijk Nederland en Duitsland wordt de vraag aan de orde gesteld, of deze Amerikaanse manier van inhoudsanalyse van tv-programma's kan worden toegepast in andere landen. De Nederlandse studie van H. Bouwman en

J. Stappers gaat over de toepassing van Gerbner's index van geweld in de Nederlandse situatie. Zij komen tot de conclusie, dat de toepassing van deze methode van geweld-analyse nogal problematisch is in een niet-Amerikaanse culturele setting. Dat uit het Nederlandse onderzoek bijvoorbeeld naar voren komt, dat de NOS en de EO de meest gewelddadige programma's uitzenden illustreert dit voldoende. Geen zinnig mens zal een dergelijke uitkomst probleemloos accepteren. De Amerikaanse methode is kennelijk niet geschikt om de ideologische context van het getoonde geweld te achterhalen. Dit is niet zo belangrijk voor de Amerikaanse situatie, waar de programma's van alle tv-stations gedomineerd worden door actie en avontuur. In Nederland is de ideologische context wel belangrijk, omdat in ons gedifferentieerd omroepbestel de programmering veel gevarieerder is.

G. Bock houdt zich in haar bijdrage bezig met de toepasbaarheid van Gerbner's methode van boodschap-analyse op Duitse tv-programma's. Zij plaatst daarbij de kanttekening, dat het uiteindelijk gaat om een Amerikaans meetinstrument. Daarom is het mogelijk, dat de onderzoeksresultaten die ermee worden verkregen, eerder wijzen op de aanwezigheid van Amerikaanse patronen in een niet-Amerikaanse cultuur dan op wat specifiek is voor de Duitse programma's. Zij pleit dan ook voor een soort herijking van het Amerikaanse meetinstrument, voordat het elders wordt toegepast.

De massamedia en het individu

In het derde deel van de bundel gaat het over de vraag, of en op welke manier de waarden en normen zoals die naar voren komen in de massamedia het wereldbeeld van de gebruikers van deze media beïnvloeden. De belangrijkste traditie binnen deze tak van het cultuuronderzoek is die van de Annenberg School of Communications in Philadelphia (G. Gerbner e.a.). De bijdragen in dit deel hebben dan ook alle-

maal direct of indirect te maken met deze onderzoekstraditie. De vier artikelen van de medewerkers aan het zogenaamde "Cultural Indicators Project" van de zojuist genoemde Annenberg School of Communications (G. Gerbner, L. Gross, M. Morgan en N. Rothschild) hebben een gemeenschappelijke uitgangsthese, namelijk dat de inhoud van tv-programma's het wereldbeeld van intensieve kijkers sterk beïnvloedt. Binnen deze zogenaamde cultivatie-hypothese speelt het begrip "cultivation differential" een centrale rol. Hiermee wordt bedoeld het (percentage)verschil tussen regelmatige en onregelmatige kijkers, dat kiest voor of zich conformeert aan de waarden en opvattingen, die in de bekeken tv-programma's een dominerende rol spelen. In de betreffende vier artikelen worden onder andere de volgende specifieke opvattingen besproken: klassebewustzijn, politieke opvattingen (anti-communisme en vrijheid van meningsuiting), opvattingen over minderheidsgroepen en gevoelens van onveiligheid en angst voor geweld. Enkele onderzoeksresultaten zijn de moeite van het vermelden waard.

De invloed van televisie kijken manifesteert zich in die zin, dat zware kijkers vaker "conservatieve" waarden en opvattingen huldigen dan lichte kijkers. De invloed van tv-programma's werkt in het algemeen dus in conservatieve richting. Zo constateert Gross bijvoorbeeld, dat regelmatige kijkers een negatiever beeld van negers en homoseksuelen hebben dan onregelmatige kijkers.

Het verschil tussen zware en lichte kijkers (cultivation differential) is het grootst bij die sociale categorieën, die het sterkst afwijken van het dominante conservatieve patroon. Dat zijn o.a. politiek vooruitstrevende personen (liberals), hoog opgeleiden en jongeren. Als deze groepen vaak tv kijken worden ze als het ware gedreven in de richting van de conservatieve "mainstream". Het gevolg is, dat bij zware

kijkers de verschillen in opvatting op basis van politieke instelling, opleidingsniveau en leeftijd minder worden en vaak zelfs helemaal verdwijnen. Behalve een conservatieve invloed heeft tv kijken dus ook een nivellerende werking ("mainstreaming").

Het regelmatig zien van tv-geweld leidt tot versterking van gevoelens van angst en onveiligheid. Deze samenhang is echter sterker bij groepen, die een lage plaats innemen in de machtsstructuur van de tv-wereld en vaak als slachtoffer worden afgeschilderd (o.a. vrouwen). Bij groepen daarentegen, die worden uitgebeeld als machtig en geweldtoebrengend (o.a. mannen), is dat veel minder het geval. Dit zogenaamde "resonance" of "confirmation"-mechanisme wordt door Morgan treffend geïllustreerd door de uitspraak, dat kennelijk de juiste mensen de juiste lessen leren.

De invloed van tv kijken is afhankelijk van het patroon van sociale relaties van de kijker. In het algemeen zijn sociaal geïsoleerde kijkers meer gevoelig voor deze invloed dan degenen, wier kijkgedrag is ingebed in een of andere groepsrelatie. Zo constateert Rothschild, dat kinderen, die deel uitmaken van vriendengroepjes, minder gevoelig zijn voor de stereotyperende invloed van de televisie op de geslachtsrollen dan sociaal geïsoleerde kinderen.

Deze laatste constatering van Rothschild betekent in feite een relativering van het gegeven "frequentie" van tv kijken. Een dergelijke relativering komt ook naar voren in het artikel van E. Hedinson en S. Windahl, die verslag doen van een cultivatie-studie in Zweden. Volgens hen ligt aan het gebruik van pure kijkfrequentie als onderzoeksgegeven de onjuiste veronderstelling ten grondslag, dat tv kijken een niet-selektieve en passieve bezigheid is. Zij pleiten dan ook voor een aanvulling met gegevens over de mate van betrokkenheid bij de bekeken tv-programma's. Uit hun causale analyse (via LISREL) blijkt bijvoorbeeld, dat kijkfrequentie slechts fungeert als in-

terveniërende variabele tussen achtergrondkenmerken en attitudes, terwijl de mate van betrokkenheid bij programma's een directe invloed heeft op de onderzochte opvattingen. Op basis van deze uitkomst bepleiten ze meer aandacht voor de "actieve" kant van het kijkgedrag.

Ook het verslag van een Nederlands cultivatie-onderzoek (H. Bouwman) is aanleiding om de kijkfrequentie als centraal onderzoeksgegeven sterk te relativiseren. Frekwent tv kijken blijkt in Nederland niet te leiden tot sterkere gevoelens van angst en onveiligheid en tot negatievere opvattingen over de sociale werkelijkheid. De theorie van Gerbner heeft, aldus Bouwman, slechts een beperkte waarde voor de Nederlandse situatie. Waarom? Allereerst is in Nederland de televisie niet de belangrijkste bron van informatie over de sociale realiteit. Het aanbod van programma's is veel geringer, zodat de mogelijkheid om even vaak naar de televisie te kijken als in Amerika eenvoudigweg niet bestaat. Op de tweede plaats zijn er belangrijke verschillen in de wijze van programmering. In het Nederlandse omroepbestel wordt de kijker geconfronteerd met een gevarieerd programma bestaande uit informatie, kunst, drama, amusement en sport. Zware kijkers zien daarom bijvoorbeeld niet alleen meer drama en amusement, maar ook meer informatieve en culturele programma's. Het verschil tussen lichte en zware kijkers betekent in Nederland daarom heel iets anders en waarschijnlijk ook veel minder dan in Amerika. In combinatie met de eerder genoemde bevindingen van Stappers en Bouwman over de inhoudsanalyse van Nederlandse tv-programma's lijkt de conclusie gerechtvaardigd, dat de toepassing van Gerbner's onderzoeksbenadering en meetinstrumenten op de Nederlandse situatie zeer veel vragen en problemen oproept.

De individueel-georiënteerde benadering

De individueel-georiënteerde benadering in het cultuuronderzoek houdt zich, zoals gezegd, bezig met waarden en opvattingen, met cultuur, voorzover die is neergeslagen in het denken en doen van concrete mensen. Stond in de sociaal-georiënteerde benadering de inhoudsanalyse centraal, nu komen we terecht in de sfeer van het grootschalig surveyonderzoek. De belangrijkste bijdragen in dit deel zijn die van E. Hankiss c.s. en R. Inglehart.

De eerstgenoemden rapporteren over een crossculturele vergelijking van Hongarije en de Verenigde Staten. Op basis van twee waardenstudies, met behulp van het meetinstrument van Rokeach, komen ze tot de conclusie, dat in beide landen weliswaar een moderniseringsproces plaats vindt, maar dat dit in Amerika veel langzamer verloopt dan in Hongarije. Dit moderniseringsproces houdt in een verschuiving van traditionele gemeenschapswaarden in de richting van intellectuele, seculiere en pragmatische waarden. In Amerika verloopt dit proces, zoals gezegd, veel langzamer, zodanig zelfs, dat daar bij de jongste leeftijdsgroepen sprake is van een omkering in de richting van traditionele gemeenschapswaarden. Dit wijst volgens de auteurs ofwel op demodernisering ofwel op de overgang naar – wat Inglehart noemt – "post-industriële of post-materialistische waarden.

In Hongarije daarentegen constateren ze een geforceerd "overmoderniseringsproces", dat ze betitelen als negatieve modernisering.

Inglehart begint zijn bijdrage over culturele veranderingen in Japan met een overzicht van zijn onderzoekingen in West-Europa. Daaruit blijkt volgens hem, dat in de huidige West-Europese cultuur zonder enige twijfel de tegenstelling tussen materialistische en postmaterialistische waarden een belangrijke rol speelt en dat de toenemende nadruk op postmaterialistische

waarden meer is dan een oppervlakkig modeverschijnsel zoals de Engelse onderzoeker A. Marsh beweert. Ten aanzien van Japan komt hij o.a. tot de conclusie, dat daar zijn meetinstrument niet in dezelfde vorm gebruikt kan worden, omdat sommige postmaterialistische waarden in de Japanse kontekst deel uitmaken van het momenteel langzaam afbrokkelende preïndustriële Japanse waardensysteem. Kennelijk is de inhoudelijke opvulling van Maslow's behoeftentheorie, waarop de theorie van Inglehart is gebaseerd, cultureel bepaald. Groepsbinding en groepssolidariteit refereren in Japan niet aan postmaterialistische, maar aan centrale waarden uit de Japanse preïndustriële samenleving. Daarom betekent de toename van postmaterialisme in de Japanse kontekst inhoudelijk iets anders, namelijk alleen maar een toename van de be-

hoefte aan individuele zelfverwerkelijking zonder een groeiende nadruk op groepsbinding en solidariteit. De bundel wordt afgesloten met een voor niet-ingewijden moeilijk leesbaar artikel van J. Lohmoller en H. Wold over causale analysemethoden. Daarin wordt LISREL vergeleken met een andere methode, namelijk PLS (partial least square). Deze methodiek wordt door de uitvinders ervan aangeduid als "soft modeling", hetgeen betekent, dat een aantal van de strikte veronderstellingen van LISREL onder andere over de verdeling der variabelen niet wordt gehanteerd. Opvallend is dat toepassing van "soft modeling" op het bovengenoemde onderzoeksmateriaal van Weber leidde tot minder goede resultaten dan de toepassing van LISREL.

Jan Peters

Gegevens over de auteurs

Dr. R. White is directeur van het 'Centre for the Study of Communication and Culture' in London.

Prof. Dr. K.E. Rosengren is professor in massacommunicatie aan de Universiteit van Gothenburg. Hij verrichtte onderzoek op het gebied van nieuwsdiffusie, culturele indicatoren en op het gebied van het gebruik van massamedia door individuen.

Prof. Dr. L. Gross is professor in massacommunicatie aan de 'Annenberg School of Communications' van de 'University of Pennsylvania', in Philadelphia (U.S.A.).

Prof. Dr. J.D. Halloran is hoogleraar-direkteur van het 'Centre for Mass Communication Research' van de Universiteit van Leicester en is president van de 'International Association of Mass Communication Research' (IAMCR).

Dr. J. Peters is wetenschappelijk hoofdmedewerker bij de vakgroep Cultuur en Godsdienstsociologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen.